

Валентина СОБОЛЬ,
доктор філологічних наук,
Інститут літератури
ім. Т.Г.Шевченка НАН України

ЩОДЕННИК ПИЛИПА ОРЛИКА ПРО ІСТОРИЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНИ

УДК 78.035(477)“17.24”

У статті проаналізовано раніше не друковані сторінки діаріуша Пилипа Орлика за 1724 рік, які свідчать, що наступник Івана Мазепи продовжував справу свого попередника, шукаючи можливостей для озвучення українських державницьких проблем на європейському рівні.

Ключові слова: Іван Мазепа, діаріуш Пилипа Орлика, європейський контекст.

Діаруш Пилипа Орлика належить до перлин білорусько-українсько-польських архівалій. Початкову, суто подорожню частину щоденника польські науковці зараховують до активу польської літератури [12; 137], [13; 128], бо основною мовою раритету є польська. Крім того, троє польських анонімних палеографів зробили скорочену копію діаріуша, яку в 1830 р. було дозволено до друку у Варшаві цензором Шанявським. Її не було оприлюднено через Варшавське повстання.

Окреслена в заголовку проблема історичних перспектив України у щоденнику Пилипа Орлика пов'язана з домінантним мотивом цього документа. Якщо ж спробувати визначити, який мотив у діаріуші за 1724 рік є визначальним, то – як свідчать найдраматичніші записи – це візіонерство Івана Мазепи, попередника Пилипа Орлика щодо історичних перспектив України. У щоденнику в такий спосіб окреслюється важлива й складна проблема не «загубленої», а великої української людини. Мислитель Юліан Вассіян (1894–1953) розмірковував про це так: «У нас велика людина бореться самотно й безнадійно проти засадничої нехоті і спротиву своїх власних земляків, і тут саме наочно пробивається основна риса української історії: імпрізована вибуховість, хвилиний підйом і ...довгий, мертвецький сон духа... Велика людина і її твір не були для українців предметом *сильної волі й чинної віри*, але хіба тільки зринали перед їх зором як неясний привид-мрія, що розвіювалася за першим подувом вітру життя» [2; 201].

Іван Мазепа відіграв вирішальну роль і в кар'єрі, і в житті Пилипа Орлика. Перефразовуючи Ю.Вассіяна, він став для свого наступника прикладом «сильної волі й чинної віри». Тому образ гетьмана виявився таким тривким у пам'яті і діяннях Орлика, якому він сказав таке: «Покладаюся я на тебе кріпко й сподіваюся, що ані совість твоя, ані цнота, ані поштивість, ані вроджена кров шляхетська не допустить тоді, аби мене, пана й благодійника свого, зрадив, однак для ліпшої надії, щоб я до твоєї вірності найменшого не мав сумніву, як я присягнув, так і ти присягни мені перед тим-таки розп'яттям на животворящим дереві Христовім, що мені додержуєш вірності та секрету» [6; 167]. Тож Орлик,

присягнувши Мазепі, певною мірою став заручником своєї присяги до кінця життя.

У 15-ту роковину смерті патрона Пилип Орлик замовив у церкві особливу службу на підставі *ex voto*¹, зробивши про це такий запис у щоденнику: «2/21. У понеділок, у день той, коли небіжчик Гетьман Мазепа помер у Бендерах року 1709, я був на службі Божій, що правилася *ex voto* і замовив *pro requiem a[e]terna*² молитву...» [11; 593].

Пилип Орлик, як видно з поданого щоденникового зізнання, керувався шляхетними думками й намірами, відкидаючи речі буденні, побутові. Мазепа присутній у його свідомості, визначає його справи. Іноді завдяки Мазепі увиразнюються трагічні події. Візіонерський дар Мазепи оприявнюється, коли Орлик щоразу більше переконується у правдивості прогнозів гетьмана. Промовистим тут є щоденниковий запис від 21 грудня 1724 року, коли до вигнанця завітав черговий гість, і Орлик знову почав звіряти свої дії з планами свого попередника. «1/21. У п'ятницю в день народження і патрона мого наймилішого сина Григорія дав за його здоров'я, щастя та успіхи на Службу Божу, яку наказав у церкві святого Антонія Великого відправити і сам її на славу і хвалу Богу вислухав за нього. А після Служби Божої, коли був у господі, прийшов до мене Чернець, Диякон з Волині, з Почаївського Монастиря, який мандрує до Єрусалима, називається Борецький, був перед тим за Співака в Цариці Катерини, Сестри його мості Царя, бував у Києві і в Україні **на покуту** зі свого монастиря відсланий у цьому році. Той мені мірабілі розповів, що зараз в Україні діються, oprіч того, що немає гетьмана і не буде, полковників і всю старшину з України до Москви забрано, пана Полуботка³, чернігівського полковника, знищено, який із проханням їздив від усього Війська до Царя Його милості, просячи гетьмана,

¹ *Ex voto* (латин.) – шлюбівання, обіцянка, присяга.

² *Requiem aeternam* (латин.) – перші слова заупокійної меси в римо-католицькій церкві, тут – заупокійну молитву. (Тут і далі цитовані фрагменти подаємо у власному перекладі.)

³ Доля тих українських діячів, які свого часу опонували Мазепі, наприклад, Павла Полуботка, – окрема важлива тема в діаріуші Орлика, що заслуговує на окреме дослідження.

Скарби всі та інші добра рухомі тих же українських полковників на царя забрано. Москва в Україні усім править і всю її собі підпорядкувала, назагал все те зараз діється, що небіжчик Мазепа сказав, що має статися. Молодим людям наказано не одружуватися, про яких подеїкують, що мають забрати в солдати. Про Миргородського Полковника розповідав, що [його] також ув'язнено і не знають, якщо живий, чи помер, чи загублено. Про Прилуцького Полковника Горленка, про Писаря Максимовича, і про Антоновича розповідав, що в той час, коли він залишався ще при Царівні Катерині в Москві, вони були там же і жили за Московію під Дівичим монастирем, де їх, виїжджаючи з Москви після смерті тієї ж Царівни, залишив» [11; 621, 622].

Ян Токаржевський Карашевич, друкуючи початкову частину щоденника, що стосується 1720–1723 років, підкреслював, що обраний гетьманом Пилип Орлик «продовжує діло свого попередника якнайщиріше та якнайенергійніше, оскільки йому дозволяють обставини» [9; XIII].

Записи 1724 року не тільки підтверджують цю тезу, а й оприявнюють нові моменти. Пилип Орлик не тільки переконується у візіонерстві Мазепа, а під його впливом починає символічно трактувати всі оті «мірабіли»⁴ – особливо ж у контексті обставин, в яких опиняється.

Драматизм ситуації полягав у тому, що утримання гетьманської влади в умовах вигнання вимагало чималих коштів (потреби козацького війська, контакти із чужоземними урядами, дипломатична праця серед турків і татар), а їх не вистачало навіть на утримання власної родини та найближчого оточення. По смерті Мазепа його достаток успадкував небіж Андрій Войнаровський. У 1719 році Пилип Орлик написав листа до шведської королеви Ульрики Елеонори, в якому справедливо нарікав: «Войнаровський, наперекір праву і звичаям, мав у своїх руках усі публічні фонди, завдяки ласці й допомозі своїх приятелів, яких він з'єднав собі підкупом. Я мовчав, хоч ціла моя істота вояки протестувала проти цього мовчання» [1; 215].

1724 рік був у житті Орлика та його родини надзвичайно складним. Засланий до Салонік, гетьман не втрачав надії на швидкий виїзд звідти, особливо ж коли вже на початку року (як про те свідчить запис в оригіналі від 17 січня) у місті спалахнула моровиця. Проте лише у травні 1724 року, коли морове повітря забрало вже тисячі життів, гетьман разом

із сином Михайлом, кількома людьми та найближчим приятелем, колишнім англійським послом Джонсом (Jones) – з величезними труднощами домагаються дозволу мулли виїхати на час епідемії із Салонік до села Галаціти.

Властиво, що саме в цей час в Орлика з'являється відчуття, наче він потрапив у пастку. Крім нього, до неї потрапила й Україна, і його численна родина. Саме пасткою стає для гетьмана вигнання, де він опинився із сином Михайлом та кількома найближчими йому людьми, коли в Салоніках на початку 1724 року дають про себе знати перші прикмети хвороби, що її «турки та греки називають чума» [11; 468]. Смерть сусідських дітей і тривога за власного сина Михайла, який єдиний із восьми дітей перебував із батьком у Салоніках, а на час епідемії – в Галаціті, тривога за родину, з якою гетьману так і не судилося поєднатися, матеріальні труднощі, відтак брак можливості допомогти родині, що бідувала в ту пору в монастирі у Кракові, стан власного здо-

Пилип Орлик
З портрета XVIII ст.

ров'я – про все це читаємо у щоденнику Орлика. Однак від цієї сумної буденності гетьмана рятує ідея повернення на батьківщину та відновлення боротьби за волю, особливо коли з європейських газет та від окремих мандрівників він дізнається про невтішні новини з України, вкотре переконуючись: Мазепа і це передбачив! Так, доля посилає йому зустріч із ченцем, який походив зі Львова. Саме він розповів Орлику про трагічну долю Павла Полуботка, про незмірні імперські апетити сусіда, який в Україні «править по всіх містах, усі маєтності не тільки від світських, а й від монастирів відібрано». Про добру обізнаність гетьмана з тогочасними українськими реаліями свідчить запис у щоденнику від 4 жовтня 1724 року: «В середу після служби Божої припровадився до мене чернець, про якого вище згадував, нацією львів'янин, постриженець Синайський, переказав від одного молодого грека, простого чоловіка, який був цього року в Києві і звідти після Великодня вийшов, – що Його Милість Цар чернігівського полковника Полуботка, який із ради колективної від усієї старшини української їздив до його царської милості з іншими колегами із вимогою, прохаючи, аби могли згідно своїх прав обрати гетьмана, [цар] наказав узяти до в'язниці, всі добра його рухомі й нерухомі забрати і самого на Сибір спровадити, однак гетьмана на Україні немає, тільки Москва править по всіх містах, усі маєтності не тільки від світських, а й від монастирів відібрано, ченцям, однак, готові гроші, одяг та харчування дають» [11; 594].

⁴ *Мірабіла* – незвичайне явище, чудо.

Орлик, ставши гетьманом України в еміграції, багато в чому наслідував Мазепу, передусім тримав свої плани у глибокій таємниці. Знаходимо неодноразові згадки, що він зашифровує окремі листи: до графа Флемінга, до свого зятя генерала Стенфліхта і ще один – по-французьки – до пана англійського посла [11; 622].

Властиво, перші свідчення (наприклад, Самійла Величка) і найновіші дослідження про Івана Мазепу підтверджують його унікальну здатність тримати в суворій таємниці свої задуми. Для Пилипа Орлика максимальна конспірація стає чи не єдиними шансом – вціліти й вирватися із заслання. Але чим довше доводиться чекати відповіді на свої листи, тим частіше Орлика охоплює гнітючий настрій, наприклад, читаємо про це в записі від 25 березня 1724 року.

Незмінною в щоденнику залишається дивовижна затятість гетьмана-вигнанця, який сподівався об'єднати Україну й відновити в ній повнокровне державне життя згідно із задумом Івана Мазепи. Лист Орлика до Стефана Яворського, де зафіксовано, з якими саме словами Мазепа звернувся до Орлика, остаточно відкриваючи останньому найпотаємніші свої наміри, є чи не єдиним документом, що свідчить про вагання Орлика,

зумовлені (як то виразно потверджено також і в діаріюші) його пригнобленим станом і невизначеністю становища вигнання. Цю проблему свого часу підняв Борис Крупницький, довівши, що саме 1729 рік був у долі Пилипа Орлика переломним. За дослідником, саме тоді й почалася нова доба в його політичній діяльності: «зникають хитання на всі боки, виявляється певна стала лінія» [5; 58]. Безперечно, ферментуючу роль у цьому відіграв син гетьмана – Григорій Орлик, який після навчання та військової служби став талановитим дипломатом – про це свідчать меморандуми самого Григорія, вперше досліджені Іриною Дмитришин [див.: 4; 179–203].

Не без допомоги Григорія в Пилипа Орлика завжди зникають надії порозумітися з Москвою⁵. О.Пахльовська наголошує, що Орлик розглядав Російську імперію як «антагоністичну до Європи цивілізацію – це ще відкрита для досліджень тема: адже Орлик чи не на століття випереджає системно критичне ставлення до російського самодержавства, яке склалося вже в XIX столітті в Європі національних рухів» [7; 7]. У діаріюші Орлика, як і в щоденнику Дмитра Туптала (коли Туптало та Мазепа

стають свідками жорстоких знущань над інакомислячими за наказом російського царя) – також зафіксовано факти тортур, що вартують критичного осмислення [8; 44–45]. Щоправда, Пилип Орлик дізнається про них із французьких газет [11; 493, 494], щоденник же доносить лише їхній переказ (у формі ще однієї «мірабілі» про розправу російського царя над золотарем-умільцем).

Як це часто трапляється, справи державної та особистої ваги у діаріюші Орлика тісно переплетені. Наприклад, у записі від 7 липня 1724 року: «7/26. У п'ятницю один жид, приїхавши з Салонік, віддав мені через Міхала фасцикул листів, присланий від його милості пана капітана де Клуара, в якому знайшов листи від моєї жони наймилішої, від сина мого коханого Григорія з Саксонії писані два і від його милості пана Менніха, також від пана Сенсафорена, посла англійського при віденському дворі, а ті всі листи були відповідями на мої, які минулого року в місяці листопаді, 19/8 писав, посилаючи мізерний подарунок жоні моїй наймилішій сто червоних, на руки згаданого його милості пана Сенсафорена до Відня, які, дяка Господу Богу, дійшли до рук жони моєї наймилішої, яка мізерний стан свій, в якому зараз перебуває, жалісно опи-

Бажаєш дістать похвалу, йди туди,
де хвилі валом.

Пилип Орлик

сує і повідомляє, що донька моя кохана Анастасія вже слава Богу взяла шлюб з паном генералом Стенфліком, про що і син мій Григорій також повідомляє, але не знає місця, куди її пан генерал запровадив і де осіли, і хоча до нього листи пише, однак звідки, місця не вказує. Пише також Григорій, що його милість пан генерал фельдмаршал граф Флемінг,⁶ відшукавши його вдома, питав, якщо має охоту зі мною одну кампанію відбутися проти Москви, а то для оголошеного там між Портою і Москвою розриву, в чому (коли [Григорій] на волю його здався), сказав йому, аби був готовий в ту дорогу до мене і чекав наказу. В іншому листі пише, що той же його милість пан граф Флемінг, виїжджаючи з Саксонії до Польщі за королем його милістю, казав йому їхати до Кракова і там чекати собі наказу, коли однак питав про рацію того, відповів, що [це] для того, аби був поблизу двору, аби швидше міг бути відсланий до мене, коли час для того настане і коли підтвердження того розриву отримає. Його милість пан капітан повідомляє, що купця того, який мав комісію від купця краківського щодо відібрання від мене 2000 талярів, позичених у нього жоною моєю, відправив із векселем моїм, через який – радий-не радий – сталася напрута. Пише також, що кур'єр турецький від царя його милості повернувся,

⁵ А такими планами на порозуміння з Москвою – чи то безпосередньо, чи через Австрію – гетьман керувався, на думку дослідників, у своїх політичних акціях 1725–1728 років. На стає, так би мовити, останній період активної діяльності, коли Орлик спрямовує свої сподівання на Францію, Туреччину, Крим, Швецію.

⁶ Флемінг Яків-Генрих (?–30.06.1728) – граф Священної Римської імперії, саксонський маршал, генерал військ литовських, генерал коронної артилерії 1710–1714), староста тчевський і саксонський міністр.

але Порта з резолюції його царської милості не була задоволена, тому знову почалися між міністрами Порти з одного боку, а з іншого, між послом французьким і міністром московським переговори, які можуть продовжитися, а відповідно і моя тут нещаслива і згорьована резиденція стане звинуваченням, зокрема, коли як той же його милість пан капітан де Клуар ознаймує, що має Порта виправити до царя його милості двору свого кур'єра, якого інтерес мене тут утримує, запевняє однак іменем його милості пана посла англійського, за наказом його, що при першій аудієнції у Візира, яку сподівається мати, його милість захоче репрезентувати живий візерунок мого і родини моєї мізерного стану тому ж Візиріві» [11; 544–546].

Однак показово, що діаріуш Орлика доносить не тільки драматичні моменти, пов'язані із роздумами про невтішні перспективи України, а й відчуття гордості, яке гетьманові важко приховати, коли, наприклад, тільки він може позичити карету французькому консулу: «У суботу рано перед полуднем прислав до мене пан консул французький свого тлумача, прохаючи мене іменем своїм і цілої нації, аби карету мою з кіньми позичив для запровадження від порту до господи нової консулової французької, на яку з її чоловіком, французьким консулом, щодня сподіваються з Марселя, і вже один француз наперед присланий для віднайдення і прибирання тут господи, обіцяв тоді [я] з великою охотою в тому їм служити, хоча великої нелюдності упродовж моєї тутешньої нещасливої резиденції зазнав від них, оскільки ані сам консул французький, ані французи від початку мого приїзду аж по сьогоднішній день не віддали мені жодного разу візиту, остерегаючись якоїсь від Москви підозри, щоб через

те не порушити царя його мості приязні, яка знаходиться поміж його царською милістю і Францією, але замовчування – немудра засада» [11; 595, 596]. У цьому уривкові міститься провісництво майбутньої європейської політики, в якій завжди домінував страх перед Росією.

Отож щоденникові записи Пилипа Орлика за 1724 рік пройняті тривожним передчуттям відсутності перспектив державного розвитку України. У них домінують описи героїчної історії, трагічних наслідків поразки попередника Орлика – Івана Мазепи, довкола якої ось уже понад три століття не втихають пристрасті. Ярослав Дашкевич дав їм блискуче пояснення: «Мазепа програв – і тому його оголосили “зрадником”. Якби він виграв – ніхто з нього зрадника б не робив. Так, як ніхто не вважав зрадником Джорджа Вашингтона, який разом з одностудцями “зрадив” британській короні, відірвав британські ж землі від Англії і створив Сполучені Штати Америки. Так, як ніхто не вважав зрадником Симона Болівара, що “зрадив” іспанській короні й започаткував рух до незалежності іспанських же земель у Південній та Центральній Америці» [3; 199].

Отже, щоденник Орлика дає нові важливі штрихи до образу великої української людини, які свідчать про мудрість, прозорливість, якщо ж послугоуватися визначенням Євгена Маланюка, то «телескопічну історичну далекозорість» Івана Мазепи. Вона заповнила свідомість Пилипа Орлика. По це свідчать роздуми, спогади, наміри, зафіксовані в діаріуші не для чужих очей. Часова дистанція не послабила, а навпаки, зміцнила незримий, часом напівмістичний зв'язок між двома подвижниками – Мазепою і Орликом, які, на жаль, не помилилися у своїй візії України і в її історичних перспективах.

Література

1. А п а н о в и ч О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О.Апанович. – К., 1993.
2. В а с с и я н Ю. Степовий сфінкс / Ю.Вассиян // Хроніка. – К., 1994.
3. Д а ш к е в и ч Я. Іван Мазепа (Іван Мазепа і Росія) / Я.Дашкевич // Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури. – Л., 2006.
4. Д м и т р и ш и н І. Григій Орлик та Україна на матеріалах Архівів Міністерства Закордонних справ Франції / І.Дмитришин // Mazer a e il suo tempo. Storia, cultura, società. Mazer a and his time. History, culture, society. – Edizioni dell'Orso. – Alessandria, 2004.
5. К р у п н и ц ь к и й Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Його життя і доля / Б.Крупницький. – К., 1991.
6. О р л и к П. Лист до Стефана Яворського. Переклад сучасною українською мовою Валерія Шевчука / П.Орлик // Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори. – К., 2006.
7. П а х л ь о в с ь к а О. Мазепа – архітектор європейської України / О.Пахльовська // День. – 2009. – 29 серп.
8. С о б о л ь В. Пам'ятна книга Дмитра Туптала / В.Соболь. – Варшава, 2004.
9. Т о к а р ж е в с ь к и й К а р а ш е в и ч Я. Вступне слово / Я.Токаржевський Карашевич // Діарій гетьмана Пилипа Орлика. Опрацював до друку Ян із Токар Токаржевський Карашевич. – Варшава, 1936.
10. Ш е в ч у к В. Просвічений володар / В.Шевчук. – К.: Либідь, 2006.
11. The diariusz podróźny of Pylyp Orlik (1720–1726). With an Introduction by Orest Subtelny. Distributed by the Harvard University Press for the Ukrainian Research Institute of Harvard University. Harvard library of early ukrainian literature. Texts. – 1989. – Volume V.
12. D z i e c h c i ń s k a Н. Pamiętniki czasów saskich. Od sentymentalizmu do sensualizmu / Н.Дзичецька. – Bydgoszcz, 1999.
13. I w a n o w k a А. Polskie rękopiśmienne relacje z epoki saskiej / А.Iwanowka // Staropolska kultura rękopisu. – Warszawa, 1990.
14. Staropolskie przepowiednie i mirabilia. – Wrocław, 2007.